

KE GENEZI SOUVĚTÍ

VLADIMÍR BARNET (Praha)

Řešení otázky geneze souvětí značně postoupilo tím, že se od studií pojednávajících o jednotlivých typech souvětých přikročilo k pracím syntetizujícím. Bauerova syntetická studie o vývoji souvětí českého je v tomto směru značným pokrokem. Jedině tak je možné vysledovat směr vývoje a hledat výchozí stav, jak se zdařile vyjádřil ve svých tezích J. Bauer, v průsečíku stanovených vývojových tendencí.

Pro historické zkoumání syntaxe je však důležité i stanovení relativní chronologie jednotlivých souvětých typů, neboť tak se nám umožňuje stanovit, které typy leží v základě formujícího se souvětí vůbec a které vznikaly napodobením formujících se nebo již stabilizovaných vzorů v rámci utvářejícího se souvětého systému. Pro historikosrovnávací analýzu má toto rozlišení jistě význam velmi důležitý.

Syntetizující pohled by však neměl být obrácen jen dovnitř problematiky souvětí, ale měl by obsáhnout souvislosti širší. Jde tu o stanovení toho, jaký podíl na vývoji souvětí měl vývoj věty jednoduché, a to především z hlediska vývoje participií.

Převládající je názor, že vývoj souvětí směřoval od původního volného řazení vět k významovému a formálnímu sepětí, a to ve směru vytváření jednak souvětých typů souřadných, jednak podřadných. Vývoj podřadných typů souvětých se pak vykládá tak, že jednu z juxtaaponovaných vět mluvčí začal chápat jako determinaci věty druhé.

Vycházíme-li z původně nominálně větné platnosti participií, jinými slovy ztotožníme-li nominální věty s participiálními, jsou i participia v souhlase s tímto předpokládaným vývojem. Toto ztotožnění nám však zastírá participia jako zvláštní útvar a zbavuje nás možnosti vidět vývoj souvětí také z hlediska vývoje věty jednoduché a syntaktické úlohy participií v jejím rámci.

Nominální a participiální věty ztotožňovat nelze. Nominálně větná platnost se odvozuje z předpokládaného nominálního původu participií, který však, jak známo, pro participia aktivní, zejména nt-ová, není bezpečně prokázán. Také nominální a participiální predikaci co do způsobu vyjadřování nelze ztotožňovat. Protiklad participia nt-ového a s-ového se opíral o rozlišení časové, i když nešlo původně o kategorii času ve smyslu verba finita. Toto rozlišení bylo formálně vyjádřeno v rámci tvarů samých. Pojetí časové zvláště zřetelně pronikalo u participia s-ového. S touto jeho povahou souvisí okolnost, že výrazy typu *jestě chvaliv* jsou v starých jazycích slovanských

poměrně řídké, poněvadž participium s-ové samo bez pomocného slovesa bylo v dostatečné míře predikativně samostatné. V tomto smyslu by bylo třeba v participiálním a nominálním vyjadřování vidět dva odlišné, byť i blízké, způsoby a participiální predikaci vydělovat jako zvláštní typ.¹

Nejvlastnější funkcí participií aktivních v starých jazycích je nesporně úloha druhého slovesa ve větě. Jejich mluvnická povaha však nevyklučovala užití i v platnosti participiálního predikátu nezávislé věty bezesponové. Avšak typ *Путьма с еои нпушеотъ* není zdaleka nejtypičtějším syntaktickým užitím participií.

Participium a vůbec verbum infinitum bylo prostředkem vyjádření druhého dějového výrazu v rámci věty jednoduché. V tomto směru široké uplatňování participií v starých jazycích i jejich mluvnická povaha je ve zjevné koincidenci s povahou a vývojem staré věty.

Vedle tohoto způsobu vyjadřování znaly jazyky ještě druhý způsob, jímž bylo řazení původně samostatných vět juxtaponovaných, které v některých případech mohly vytvářet volnější obsahové celky. Vztah mezi těmito větami byl však volný.

Rozšiřování jednoduché věty (a to nejen o participiální výrazy) však vytvářelo nebezpečí rozpadu jednoty věty, budované na prostředcích fungujících původně při omezené větne stavbě. Cestou k překonání tohoto nebezpečí byl přechod k sevřenější stavbě větne, v níž participia postupně nabývají, jak známo, nové větne členské platnosti.

To mohlo být impulsem k tomu, že původně značně volné spojení vět juxtaponovaných se začalo vyvíjet k těsnějšímu významovému a formálnímu sepětí, a tato cesta vývoje souvětí doznala širšího uplatnění. Jde vlastně o jiný způsob řešení druhého dějového výrazu v rámci určitého větneho celku. Tímto celkem se v nové větne situaci stává věta složená. V tom je patrně nutné hledat příčiny onoho zlomu, přechodu od jednoho systému k druhému, jak se o tom zmiňoval ve svém vystoupení prof. Horálek.

Participia by pak byla jistým vývojovým předstupněm souvětí, nikoli však ve smyslu genetické posloupnosti, nýbrž náhrady nebo nástupnosti v jiné větne situaci.

Celkový vývoj participiálních konstrukcí i souvětí, jejich chronologie by potvrzovala oprávněnost takovéto domněnky.

Na několika jevech je možné ukázat dočasnou paralelnost vývoje participiálních konstrukcí a souvětých typů, která svědčí o potřebě sledovat vývoj souvětí v širších souvislostech.

1) Participií se užívalo v nejstarší době historické v konstrukcích se spojovacími výrazy (relativy a spojkami). Jde o typ rus. *се бо не погански ли живемъ, аще усрѣсти ебрыюще* (Лавр, 170. Ипат. 158), známý i z ostatních slovanských jazyků. Vidět v něm analogii podle vět slovesných bylo by jistě zjednodušením. Ve staré

¹ Podrobněji se to snažím zdůvodnit v článku *K vývoji slovanských konstrukcí s participií aktivními*, který vyjde v AUC Slavica pragensia III.

ruštině v době historické je patrné jisté dočasné přibývání tohoto typu. Z hlediska hlavního směru vývoje participií, směřujícího k jejich postupně těsnějšímu vřazování do věty, je toto dočasné narůstání jistou anomálií, vysvětlitelnou však vnitřní vývojovou inercií těchto participiálních konstrukcí, která se mohla uplatňovat potud, dokud jejich vývoj nebyl překryt vlastní hlavní linií vývoje participií na jedné straně a souvětí s verbem finitem na straně druhé.

2) O zmíněném paralelismu svědčí i strukturní shody vedlejších vět a participiálních konstrukcí na jednotlivých vývojových stupních. Stopy nehotovosti vztazných vět vidí např. A. I. Sumkinová² v dokladech, v nichž určované slovo se opakuje v nezávislé i závislé části věty. Např. *а ставитися нашему владыцѣ в дому Пречистыя... на Москвѣ у васѣ... у митрополита, который митрополитъ у васѣ... ни будетъ* (Гр. Новг. и Пск. 1471 г., 46). Jejich úplnou obdobou jsou závislé věty participiální, např. *якоже сказуютъ яко велику честь приялъ от царя, при которомъ приходивъ црѣ* (Лавр. 10).

Naopak za sekundární, vzniklé napodobením vztazných vět s *кто, что* jsou pokládány věty s anteponovanou závislou větou s *иже*, např. *иже не вѣруеть... мчми будут в огни* (Лавр. 106). Jejich strukturní obdobou jsou participiální věty např. *иже велику пользу приимъше бо от того отъхожааху* (Жит. Феод. Печ. У 7).

Také souvětí podřadné, v němž obě věty jsou spojeny parataktickou spojkou, např. *и кои псковичи были въ церкви, и то слышали и заплакали горько* (Псков. лет. 178), mají obdobu v participiálních konstrukcích, např. *оже ли кто вынезъ мечъ, а не тнеть, но тѣи гривну положить* (Правда рус. Кр. ред. 397, var. *вынем*).

3) Vývojový paralelismus dosvědčuje rovněž shoda ve vyjadřování současnosti v minulosti v některých souvětých typech (např. obsahových nebo nepřímé otázce) a v konstrukcích s přechodníkem minulých a adjektivizovaným participiem na *-všij* v ruštině. Pro vyjádření současnosti v minulosti se v nich klade na jedné straně préteritum nedokonavé, na druhé straně nedokonavý přechodník minulý nebo participium na *-všij* slovesa nedokonavého (srov. *она знала, куда шла; и тот робко... молчал, моргая слипавшимися... глазами*).³

Ve všech těchto případech jistě nejde o shody náhodné. Jsou projevem paralelního vývoje a ukazují, že při zkoumání vývoje souvětí by participiální problematika jako samostatná neměla zůstatvat stranou.

² Srov. A. I. Sumkina, *К истории относительного подчинения в русском языке XIII—XVII вв.*, Труды Института языкознания АН СССР 5, 1954, 188 n.

³ Srov. podrobněji V. Bagnet, *Participium praeteriti activi I. sloves nedokonavých v ruštině*, AUC, Slavica Pragensia I, 1959, 174 n.

Genezi souvětí a souvětých typů je nutno zkoumat nejen uvnitř souvětého systému, ale i na pozadí vývoje věty jednoduché. V něm participiím a vůbec verbu infinitu přísluší významné místo. Ve vývoji souvětí se uplatňovaly dvě možnosti:

- 1) možnost využití druhých predikačních jader v rámci věty jednoduché;
- 2) spínání juxtaponovaných vět samostatných.

Jde v podstatě o různá řešení možnosti uplatnění druhého dějového výrazu nebo, jak se někdy rovněž říká, druhého slovesa ve větě.

Různá intenzita jejich uplatnění v různých obdobích souvisí s různými stupni vývoje věty vůbec. Zmíněný paralelismus mezi participiálními konstrukcemi a souvětím s verbem finitem je možné vysvětlit jako doznívání jedné vývojové možnosti, než byla zcela překryta vývojovou možností druhou, pro niž nová větná situace byla příznivější.

Schematicky je možné představit si tuto dvojí možnost rozvoje dvěma paralelně probíhajícími liniemi, z nichž první představuje participiální vyjadřování a druhá souvětěné:

Participiální vyjadř. _____
 Souvětěné vyjadř. _____

Plná linie představuje základní typ v určité větné situaci (např. první linie participiální vyjadřování v období, kdy základním typem věty byla věta jednoduchá), linie tečkovaná na jedné straně typ doznívající, na druhé narůstající. Úsek, v němž se obě plné linie překrývají, může představovat, ovšem jen zcela obecně, období určité rovnováhy obou vývojových možností, tj. onen zmíněný paralelní vývoj. Je ovšem třeba mít na zřeteli rozdílnou situaci v jazycích spisovných a lidových a i v jednotlivých slovanských jazycích spisovných tu co do míry užití participiálních konstrukcí není situace stejná.